

УДК 343.288

ЗМІСТ ТА НАПРЯМИ ВЗАЄМОДІЇ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ДОДАТКОВИХ ОБСТАВИН ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОМУ

Маньковський Л. К.,
Заслужений юрист України,
голова АО «Юридичне агентство
«Маньковский и К»

Анотація: У статті на базі висунутих концепцій впливу загальних засад та додаткових обставин на призначення покарання неповнолітньому визначаються зміст та напрями взаємодії загальних засад та додаткових обставин при призначенні йому покарання. Призначення покарання має здійснюватися з урахуванням особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, їх вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку. Додаткові обставини є частиною даних, які характеризують обставини вчиненого злочину або особу неповнолітнього. Їх врахування пояснюється наявними у нашому суспільстві морально-етичними нормами, виходячи з яких неповнолітня особа, яка вчинила злочин, за наявності таких обставин заслуговує поблагливого ставлення при призначенні покарання.

Ключові слова: неповнолітні особи, злочин, покарання, призначення, загальні засади, додаткові обставини, виправлення, попередження нових злочинів.

Анотация: В статье на основе выдвинутых концепций влияния общих основ и дополнительных обстоятельств на назначение наказания несовершеннолетнему определяется содержание и направления взаимодействия общих основ и дополнительных обстоятельств при назначении ему наказания. Назначение наказания должно производиться с учетом особенностей уголовной ответственности несовершеннолетних, возрастных, социально-психологических, психофизических и других особенностей развития. Дополнительные обстоятельства являются частью данных, характеризующих обстоятельства совершения преступления или личность несовершеннолетнего. Это объясняется имеющимися в нашем обществе морально-этическими нормами, исходя из которых несовершеннолетний, совершая преступление, заслуживает известного снисхождения при назначении наказания.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступление, наказание, назначение, общие основы, дополнительные обстоятельства, исправление, предупреждение новых преступлений.

Annotation: In article on the basis of the put-forward concepts of influence of the general bases and additional circumstances to the minor the contents and the directions of interaction of the general bases and additional circumstances is defined on purpose of punishment at appointment to it punishments. Purpose of punishment has to be made at the accounting of features of criminal responsibility of minor, age, social and psychological, psychophysical and other features of development. Additional circumstances are part of the data characterizing circumstances of crime execution or the identity of the minor. It is explained by moral ethical standards available in our society proceeding from which the minor, committing a crime, deserves known indulgence at purpose of punishment.

Key words: minors, crime, punishment, appointment, general bases, additional circumstances, correction, prevention new crimes.

У Плані заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України 12 жовтня 2011 р., серед заходів нормативно-правового забезпечення передбачається удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема, в частині здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх з урахуванням їх вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку, а також застосування програм відновного правосуддя. Відтак, сучасні дослідження взаємодії загальних засад та додаткових обставин при призначенні покарання неповнолітньому, необхідного й достатнього для його виправлення та попередження вчинення нових злочинів набуває неабиякої актуальності.

Взаємодію загальних засад та додаткових обставин при призначенні покарання неповнолітньому розглядали українські та російські криміналісти, серед яких: Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, В.К. Гришук, І.І. Карпець, Л.Л. Кругліков, В.О. Навроцький, О.М. Скрябін, В.Д. Соловійов, В.І. Тютюгін, А.П. Тузов, С.Д. Шапченко, М.Д. Шаргородський, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський, С.С. Яценко та інші. Сучасними вітчизняними дослідженнями

призначення кримінального покарання неповнолітнім є роботи В.М. Бурдіна, Т.О. Гончар, О.П. Гороха, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, А.А. Музики, В.В. Полтавець, Т.В. Сахарук, Т.І. Іванюк, В.П. Козиревої, Н.В.Марченко, О.С. Яцуна та інших.

Метою цього дослідження є визначення змісту та напрямів взаємодії загальних засад та додаткових обставин при призначенні покарання з урахуванням особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

За вчинення злочинів у неповнолітньому віці засуджено 9 тис. осіб, що також більше на 3,7 % порівняно з 2011 р., їх частка від кількості всіх засуджених залишилася майже на рівні 2011 р. — 5,5 % (5,6 %). У тому числі у віці від 14 до 16 років вчинили злочини 2,5 тис. осіб, що на 3 % більше, або 28,2 % (28,4 %) від кількості засуджених неповнолітніх. За тяжкі та особливо тяжкі злочини засуджено 5,2 тис. осіб, або 57,9 % (62,8 %). До позбавлення волі на певний строк засуджено 1,5 тис. неповнолітніх осіб, що на 21,9 % менше, їх частка від кількості засуджених неповнолітніх також дещо зменшилася і становила 16,6 % (20 %). Суди звільнили від відбування покарання з випробуванням 6,1 тис. підлітків, або 68,2 % (65,4 %) від кількості засуджених неповнолітніх. Примусові заходи виховного характеру суди застосували стосовно 1,6 тис. неповнолітніх осіб, що на 18,7 % менше [1].

Загальні засади призначення покарання закріплені в ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України (далі –

КК). Зазнається, що суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 цього Кодексу; 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу; 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів. Згідно ч. 1 ст. 103 КК у якості додаткових обставин, що враховуються при призначенні покарання неповнолітньому, суд ураховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Відразу ж звернемо увагу на системність, що визначає ієрархію, підпорядкованість, взаємозв'язок та послідовність загальних засад призначення покарання. Розташування загальних засад призначення покарання не є випадковим й вони мають певну внутрішню логіку та послідовність. З урахуванням особливостей призначення покарання неповнолітнім ієрархія, що формує послідовність урахування загальних засад призначення кримінального покарання неповнолітнім, виглядає таким чином: суд призначає покарання: а) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; б) відповідно до положень Загальної частини КК; в) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину; д) враховуючи особу винного; з) враховуючи обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання; е) враховуючи умови життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Санкція кримінально-правової норми має адекватно відображати суспільну небезпеку певного злочинного діяння, його відносну поширеність, узгоджуватися із санкціями суміжних та однорідних, інших близьких за характером та ступенем суспільної небезпеки злочинів. Вона надає суду можливість індивідуалізації покарання неповнолітнім з урахуванням типових варіантів вчинення ними певного злочину в реальності. Кримінально-правова санкція, як перша визначна засада призначення покарання, будується на принципах справедливості, законності, гуманізму, рівності осіб перед законом, диференціації кримінальної відповідальності, а також враховуючи зміст та обсяг практики застосування покарань за такі ж самі та суміжні злочини [2, с. 89]. Як обґрунтовано вказують А.А. Музика та О.П. Горюх, у цьому процесі має бути врахований і набутий досвід боротьби зі злочинністю, дані судової практики, результати наукових досліджень. Побудова санкції з урахуванням зазначених положень, а також дотриманню загальноприйнятих правил юридичної техніки дозволить на практиці уникнути ситуації, коли судами призначаються різні покарання за

злочини, що за багатьма ознаками схожі як «близькі». І, навпаки, коли за злочини, що не схожі ні за характером, ні за ступенем суспільної небезпеки, призначаються майже однакові вид і міра покарання [3, с. 78-79].

Вирішуючи питання про наявність або відсутність у діях особи складу злочину, суд повинен виходити з поняття злочину, що міститься у ст. 11 КК, і підстав кримінальної відповідальності, встановлених ст. 3 КК. Суди мають дотримуватися вимог ст. 98 КК щодо видів та розмірів покарань, які можуть бути призначені неповнолітнім за вчинений злочин. Перелік видів покарань є вичерпним [4]. Виходячи з положень ст. 98 КК інші види покарань – обмеження волі, конфіскація майна, довічне позбавлення волі – до неповнолітніх застосовуватися не можуть, у тому числі і в порядку переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання відповідно до ст. 69 КК. Так, до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, суд може застосувати такі основні види покарань, як штраф, громадські або виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк та додаткові покарання у виді штрафу і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, – як вказано в п. 3 постанови Пленуму Верховного суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання», – суди повинні виходити з класифікації злочинів (ст. 12 КК), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали, тощо) [5]. Слід погодитися з Л.М. Кривоченко, що суспільна небезпечність злочину є предметом оцінки на двох рівнях: законодавчому та правозастосовному. При цьому, якщо на законодавчому рівні суб'єктом оцінки виступає законодавець, то на правозастосовному – слідчо-судові органи: законодавець на підставі типових, закономірних об'єктивних і суб'єктивних якостей дає загальну оцінку суспільної небезпечності певного злочину (вбивства, крадіжки, бандитизму тощо), правозастосовні ж органи визначають суспільну небезпечність, характерну для вчиненого особою конкретного злочину цього виду [6, с. 38]. Співвідношення суспільної небезпеки певного злочину у визначених рівнях носить діалектичний, взаємопов'язаний характер. З одного боку, законодавча оцінка базується на аналізі вчинених конкретних злочинів, що формують типову суспільну небезпеку певного злочину, яка закріплюється у санкції кримінально-правової норми, з іншого, – слідчий, прокурор та суддя оцінюють суспільну небезпеку конкретного злочину, що має як типізовані, так й індивідуальні ознаки, як правило, в межах встановленої на законодавчому рівні санкції кримінально-правової норми.

Ураховуючи особу винного, суд зобов'язаний встановити та дати оцінку всій сукупності як позитивних, так і негативних індивідуальних властивостей особи винного. У відповідності до

вимог Глави 38 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» крім обставин, передбачених ст. 91 КПК, також з'ясовуються: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (ст. 485 КПК). При дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати: 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; 3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (ст. 487 КПК). У разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього, які необхідно враховувати при призначенні покарання чи обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза [7].

Враховання обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання є важливими самостійними засобами індивідуалізації кримінального покарання неповнолітнім. Не торкаючись у цьому дослідженні суперечливих питань правової природи та змісту обставин, що обтяжують кримінальне покарання, зазначимо, що як засоби індивідуалізації покарання неповнолітнім значну роль відіграють обставини, що пом'якшують покарання та відносяться до особи неповнолітнього, а не до обставин вчиненого злочину. Так, О.С. Яцун особливістю судової практики вважає той факт, що в абсолютній більшості випадків (95% справ) суди у вирокх не розрізняють дані про особу неповнолітнього і обставини, які обтяжують та які пом'якшують покарання, наводячи їх разом. Лише у 3,6% справ суди у вирокх наводили обставини, які обтяжують покарання (повторність та вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння). Інші обставини, які

обтяжують покарання, взагалі не траплялись. Типовим набором обставин, які пом'якшують покарання, що фіксується у вирокх, є: вчинення злочину неповнолітнім (90% справ); добровільне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди (74% справ); щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину (64% справ). Найбільш поширені обставини, які пом'якшують покарання, з числа не передбачених ст. 66 КК України, такі: визнання своєї вини (84% справ); відсутність судимості (76% справ); наявність позитивної характеристики (58% справ) [8, с. 22-23].

Ураховання умов життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього, на думку В.О. Навроцького, можуть бути сприятливими та несприятливими для нього. При цьому під сприятливими обставинами цей вчений розуміє ті, які дають підстави для застосування щодо неповнолітнього передбаченого законом виду звільнення від покарання чи його відбування; призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; призначення покарання, ближчого до мінімально можливого за законом. У свою чергу несприятливі – це ті обставини, за наявності яких унеможливується звільнення від покарання чи його відбування, не застосовується призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; призначається додаткове покарання, призначається максимально суворе покарання чи близьке до нього. Цей криміналіст також підкреслює, що наведений у ст.103 КК України перелік специфічних для призначення покарання неповнолітньому обставин є вичерпним і вони повинні стосуватися або особи засудженого, або об'єктивних умов його існування до і після вчинення злочину. В.О. Навроцький розмірковує таким чином, «при призначенні покарання неповнолітньому слід враховувати такі умови життя і виховання та інші особливості його особи: а) сімейні обставини – наявність чи відсутність батьків або осіб, що їх замінюють, рівень їх турботи про дитину та позитивний або негативний (з суспільної точки зору) вплив на неповнолітнього; б) матеріальні умови життя і виховання неповнолітнього; в) відвідування школи чи іншого навчально-виховного закладу, рівень успішності та стан поведінки, ставлення до вчителів, вихователів; г) морально-психологічний клімат у колективах, членами яких є неповнолітній, його відносини з ровесниками та іншими неповнолітніми, становище серед найближчого оточення; д) спілкування з дорослими, їх авторитетність у неповнолітнього та їхній вплив на засуджуваного, наявність матеріальної або іншої залежності від дорослих; е) рівень фізичного, інтелектуального розвитку, здатність усвідомлювати фактичну сторону і соціальне значення вчиненого та покарання, яке може бути призначене; є) попередню поведінку неповнолітнього, насамперед його реакцію на застосування дисциплінарних заходів, раніше застосоване звільнення від кримінальної відповідальності і покарання; ж) поведінку неповнолітнього після вчинення злочину, зокрема ставлення до потерпілого, поведінку в ході досудового розслідування і судового розгляду справи; з) наявність у неповнолітнього морального

обов'язку піклуватися про інших членів сім'ї та його ставлення до цього обов'язку; и) ставлення неповнолітнього до правопорушень, вчинених іншими особами, та його ставлення до призначених їм правових заходів впливу» [9, с. 236].

З постановкою питання щодо дуалістичної природи додаткових правил призначення покарання неповнолітнім не згодний А.О. Пінаєв. Цей дослідник розмірковує таким чином, з сенсу ч. 1 ст. 103 КК та при співставленні зі ст. 67 КК витікає, що їх належить ураховувати виключно в якості обставин, що пом'якшують покарання. Так, погані умови життя, погане виховання, негативний вплив дорослих, недостатній рівень загального розвитку та інші, подібні вказаним, особливості особи винного, надають підстави говорити про наявність незалежних від нього детермінант, що призвели до вчинення злочину. Ці обставини судами враховуються як пом'якшуючі. Натомість, добрі умови життя, належне виховання, позитивний вплив дорослих, належний рівень загального розвитку та інше, не можуть визнаватися обставинами, що обтяжують покарання, як не зазначені в ст. 67 КК [10, с. 124].

На наш погляд, навряд чи суд має правові підстави не призначати більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або призначати додаткове покарання чи максимально суворе покарання або близьке до нього у разі несприятливого врахування додаткових правил призначення покарання неповнолітнім. Насамперед, слід звернути увагу що додаткові обставини, що має враховувати суд призначаючи кримінальне покарання неповнолітньому, переважно торкаються умов життя та формування особистості неповнолітнього правопорушника. Суспільство не може знаходитися осторонь цього процесу. А відтак, сучасні складні соціально-економічні умови життя, нівелювання суттєвих соціально-правових гарантій на освіту, охорону здоров'я, працевлаштування та інші соціальні прорахунки виступають детермінантами злочинності неповнолітніх. Суспільство повинно усвідомлювати, що частина провини за злочини неповнолітніх лежить саме на ньому. Цю тезу ще наприкінці XIX століття обстоював О.Ф. Кістяківський. Причину злочину малолітнього суб'єкта цей правник бачив у середовищі й обставинах, що його оточують та прививають злочинність [11, с. 7]. Головним напрямом протидії злочинності неповнолітніх О.Ф. Кістяківський вважав зобов'язання держави вживати позитивні та раціональні заходи для освіти, виховання та виправлення малолітнього злочинця. «Для державного добробуту не стільки важливе джерело зла, - говорив він, - скільки вживання розумних засобів викорінювання зла. Такими ж способами усунення зла, що виникає від малолітніх злочинців, і служить не покарання, а правильна система їхнього виховання і виправлення в землеробних колоніях і виправних притулках» [12, с. 214-215].

Визначаючи напрями взаємодії загальних засад та додаткових обставин при призначенні покарання неповнолітнім, законодавець позначив значно більшу кількість обставин, що мають ураховуватися судом при призначенні покарання неповнолітнім. Це зумовлено реалізацією в нормах закону України про

кримінальну відповідальність принципу гуманізму. Щодо неповнолітніх, особливо тих, хто вперше вчинив злочин, перед судом має поставити, насамперед, завдання соціальної реабілітації, у котрій вони виступають не «об'єктами кримінальної репресії», а «суб'єктами соціальної реабілітації». При застосуванні загальних засад та особливостей призначення покарання неповнолітнім все повинно бути підпорядкованим досягненню мети їх виправлення і запобігання вчинення нових злочинів

На підставах викладеного приходимо до висновків, що врахування меж, установлених у санкції статті Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, положень Загальної частини КК; ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього, обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, умов життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього є самостійними елементами загальних засад призначення покарання, які нерозривно пов'язані між собою і повинні враховуватися судом при призначенні покарання неповнолітньому в сукупності. Додаткові обставини, що пом'якшують покарання, є частиною даних, які характеризують обставини вчиненого злочину або особу винного. Їх врахування при призначенні покарання неповнолітньому, що вчинив злочин, пояснюється наявними у нашому суспільстві морально-етичними нормами, виходячи з яких неповнолітня особа, яка вчинила злочин, за наявності таких обставин заслуговує поблагливого ставлення до себе при призначенні покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 р. (за даними судової статистики) // Інформаційний сервер Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/E4549252C88A2C5BC2257B9B002F464C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/E4549252C88A2C5BC2257B9B002F464C)
2. Денисова Т.А. Поняття кримінально-правової санкції [Текст] / Т.А. Денисова // Право та державне управління : зб. наук. пр. – 2011. – № 1. – С. 83–89.
3. Музика А.А. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів [Текст] : монографія / А.А. Музика, О.П. Горюх. – Хмельницький: Вид-во Хмельн. ун-ту управл. та права, 2010. – 256 с.
4. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність : узагальнення судової практики від 29.08.2003 р. // Інформаційний сервер Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>
5. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верховного суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 // Інформаційний сервер Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>
6. Кривоченко Л.М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : монографія / Л.М. Кривоченко. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. – 120 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст] // Інформаційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
8. Яцун О.С. Особливості врахування особи неповнолітнього при призначенні покарання / О.С. Яцун //

Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 11. – С. 20–24.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – 1236 с.

10. Пинаев А.А. Курс лекцій по Общей части уголовного права : книга вторая «О наказании» : учебное пособие / А.А. Пинаев. – Харьков: Харьков юридический. –

2002. – 196 с.

11. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления с обзором русских учреждений : монография / А.Ф. Кистяковский. – Киев: Универ. Типогр., 1878. – 178 с.

12. Харитонов О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія / О.В. Харитонов. – Х.: Право, 2010. – 252 с.